

SOCIAL AND HUMAN SCIENTIFIC

Yıldız, S. B. (2018). "Uygurca Maitrisimit'te Asıg Tusu İkilemesi Üzerine", R&S - Research Studies Anatolia Journal, Vol:1, Issue:2; pp:281-288

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, İkileme, Maitrisimit, asıg tusu/asag tusu

Keywords: Old Uighur, Handiadyoin, Maitrisimit, asıg tusu/asag tusu

Makale Türü: Araştırma Makalesi

UYGURCA MAİTRİSİMİT'TE asıg tusu İKİLEMESİ ÜZERİNE¹

About The "Asıg Tusu" Handiadyoin In Uighur Maitrisimit

Sümbül Begüm YILDIZ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bgmyldzzz1@gmail.com İstanbul/Türkiye

Makale Geliş Tarihi
30.05.2018

Revize Tarihi
29.06.2018

Yayınlanma Tarihi
30.07.2018

ÖZ

1902-1913 yılları arasında Alman kazı heyeti tarafından Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış birçok eser bulunmuştur. Bu eserlerden biri, Budizmin Hinayana mezhebine ait olan Prajnâraşita tarafından, Toharcadan Türkçeye çevrildiği bilinen, bir secde (yükünç) ile birlikte 28 bölümden oluşan Maitrisimit Nom Bitig'dir. Eser, Türklerin ilk tiyatro eseri olarak bilinir. Konusu ve kelime hazinesi bakımından Türk Budist eserleri külliyyatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Eserin Kumul ve Berlin olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır.

Bu iki nüsha üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, eserin Berlin nüshasıyla ilgili ilk önemli çalışma Şinasi Tekin'in doktora tezi olarak ele aldığı ve 1976'da yayımladığı çalışmasıdır. Kumul nüshası ile ilgili kapsamlı çalışma ise Geng Shimin tarafından ele alınmış, 18 bölümün transkripsiyonuna Çince çevirisi de eklenerek 2009 yılında yayımlanmıştır.

Bu çalışmada eserin her iki nüshasında geçen asıg tusu (asıg tusu) ikilemesi üzerinde durulacaktır. Bu ikileme metinlerde çoğunlukla asıg tusu biçiminde yazılmış ise de Maniheizm çevresi eserlerin ağır özelliklerinden kaynaklı olan asag tusu biçiminde de karşımıza çıkmaktadır. Budist eserlerde "yarar, kazanç, fayda sağlamak, hizmet etmek" anlamlarına gelen bu ikileme, bazı metinlerde ayrı ayrı sözcük halinde fakat yine benzer anlamlar çerçevesinde kullanılmıştır. Örneğin Harezmi dönemi eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de asıg sözcüğünün biçim olarak değişerek assu; Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Karakhanlı Türkçesi)'de tusu sözcüğünün ise asıg'dan ayrı olarak tusu inçlen- biçimiyle kullanıldığını görülmektedir.

Eldeki çalışmada, söz konusu ikilemenin Eski Türkçe kapsamındaki eserlerden tespit edilen biçimleri ve kullanılışları ele alınarak ifade, yapı ve anlam bakımından incelenecek; ikilemenin türevleri ve aldığı ekler ile cümledeki kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan anlamları tespit edilmeye çalışılacaktır.

ABSTRACT

During the archaeological studies carried out in Eastern Turkistan by the German excavation team between 1902-1913, many works written in old Uighur Turkish were found. One of these works is "Maitrisimit Nom Bitig", composed of twenty eight chapters along with a prostration known to be translated from Tocharian into Turkish by Prajnâraşita, who belongs to the Buddhist Hinayana sect. This work is known to be the first theatre of the Turks. In terms of vocabulary and subject, it has an important place in the corpus of Turkish Buddhist works. There are two copies of the work, Kumul and Berlin.

Many studies have been done on these two copies so far. For example, two important studies about the copy Berlin are the works of Şinasi Tekin which was his doctoral dissertation published in 1976. The study on the Kumul copy was made by Geng Shimin and published in 2009 with the addition of Chinese translation for transcription of eighteen episodes.

In this report, we will focus on the handiadyoin asıg tusu/asag tusu in both copies of the work. Although this handiadyoin is often written in the form of asıg tusu, we can also see it as asag tusu based upon the different subdialects of Manichaeism works. This handiadyoin, which means "advantage, profit, benefit and serve" in Buddhist works, has been used in some texts as separate words, but in similar meanings. For example in Mukaddimetü'l-Edeb words which is one of the Harezmi period works, it is seen that the Word "asıg" is used as "assu" and in the first interpretation of Qur'an (Karakhanid Turkic), it is also seen that the word "tusu" is used as "inçlen-" separately from the word "asıg", changing in from.

In this study, the handiadyoin mentioned will be examined in terms of structure and meaning, taking into account the forms and uses of the works of old Turkish and the kinds and meanings of this handiadyoin which arise depending upon the use in a sentence with the affixes it takes will also be tried to be determined.

¹ Bu çalışma 4.Uluslararası Filoloji Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

1. GİRİŞ

İkilemeler dil olgusu içerisinde artık kalıplaşarak yeni bir anlam ihtiva eden sözcük birlikleridir (Telli 2017: 134). Muharrem Ergin ikilemeler için *tekrarlar* ifadesini kullanarak “Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır.” tanımını yapar (2013: 377). Vecihe Hatipoğlu ise ikilemeleri “İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” (1981: 9) şeklinde tanımlar.

İkilemeler Türkçenin her döneminde olduğu gibi Eski Uygur Türkçesi döneminde de, Uygurların benimsediği Maniheizm ve Budizm gibi dinlerin öğretilmesinde sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle 9. yüzyılda Uygurların yaygın olarak Budizm’i benimsediği ve pek çok önemli Budist kaynağını çevirerek ilim dünyasına kazandırdığı bilinir.

Bu çalışmada ele alınan Maitrisimit Nom Bitig adlı eser, 27 bölüm (ülüş) ve bir girişten (secde) oluşmaktadır. Berlin ve Kumul olmak üzere iki nüshası bulunan Maitrisimit, Toharcadan Uygurcaya çevrilmiştir. Müterciminin adının ise Prajnaraksita olduğu şu kayıttan anlaşılmaktadır:

Tohri tilintin praatnaraksit açari türk tilinçe (evirmiş) (MS.21.14b2-3) “Toharcadan Prajnaraksita adlı hoca Türk diline çevirmiş”

Şinasi Tekin, Uygurca metinlerin mühim bir kısmının yalnız sessiz okunmak için değil topluluk önünde yüksek sesle okunmak için yazıldığını belirtir (1961: 143). Walter Ruben de bu hususta Maitrisimit’in yalnızca okunmak için değil, dini bayramlarda da oynansın diye yazıldığını, pazar yerlerinde veya Budacı tapınakların önünde toplanan halka, eserin Budacı keşişler tarafından oynandığını belirtmekle birlikte canlandırılması mümkün olmayan sahnelerin ise resimlerle gösterildiğini ifade eder (2000: 16). Bu yönüyle de esere, Türklerin ilk tiyatrosu olarak bakılmaktadır. Eserde, bir mesih olarak görülen Maitri, kötülüklerin yaygınlaştığı dünyaya geri dönerek insanları ızdıraptan kurtarıp nirvanaya ulaştıracak Burkan olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca, eserin her bölümünde bu vaaz kitabının yazılıp anlatılmasıyla sevap kazanılacağı vurgulanmıştır (Bektaş 2014: XVI).

Eser konusu dışında, kelime hazinesi açısından da zengin bir kaynaktır. Özellikle ikilemelerin birçok yerde kullanılması dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, eserin her iki nüshasında da sıklıkla kullanılan ve eski Uygur dönemindeki bazı eserlerde de karşılaşılan *asıg/asag tusu* ikilemesi üzerinde durularak bu ikilemenin sonraki dönemlerde nasıl kullanıldığı, günümüze kadar ulaşmış olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. ASIG/ASAG VE TUSU KELİMELERİNİN SEMANTİK ANALİZİ

Asig “fayda, kâr, yarar”

Asig tusu Uigurica III’te bir ikileme olarak karşımıza çıkmaktadır: *kamağ sansardaki tınlıgların kop ödün asig tusu kıltacı edgü öglisi yime men ok erür men* (U III 42) “Bütün varlıklar dünyasındaki canlıların her zaman fayda sağlayan iyi düşüncelisi de şüphesiz benimdir”. Bu ifadeye Türkiye’de ilk olarak Saadet Çağatay değinmiş; ifadeyi *hendiadyoin* olarak değerlendirip bu hendiadyoinin “fayda, kâr” anlamlarında (1942: 120); iki eş anlamlı sözcükten oluşan ikileme olduğunu belirtmiştir (1942: 113). İkileme daha sonra Zuhul Kargı Ölmez’in “Kutadgu Bilig’de İkilemeler” adlı makalesinde *Kutadgu Bilig*’den bir örnekle yine “yarar, fayda” anlamlarında yer almıştır.² Serkan Şen’in *Eski Uygur Türkçesi’nde İkilemeler* adlı yüksek lisans tezinde de bu ikileme aynı anlamlarda geçmektedir.³ Nitekim ikilemeyi oluşturan her iki sözcük de eski Uygurcada “yarar, fayda” anlamlarına gelmektedir ve beraber kullanımında da anlam değişmemektedir. Bu çalışmadaki esas konu bu ikilemenin eski metinlerde nasıl geçtiğidir. Fakat bunu belirtmeden önce ikilemeyi oluşturan kelimelerin anlamını ayrı ayrı ele almak gerekir.

² Söz konusu ikileme KB’de şöyle geçer: *kalı kelse asıg tususı sanga / yime kelmese sen yası yok manga* (3258) “Eğer gelirsen senin için yararlı olur; eğer gelmesen de bana bir zarar gelmez.” (Ölmez 1997: 27)

³ Bu tezde *asıg tusu* ve *asıgılg tusuglug* kullanımlarının yanı sıra *asıg* kelimesinin *asıg edgü*, *asıgılg edgülgü*, *asıgılg kergelik*, *asıgılg mengilig*, *asıgılg salınturuklug*, *asıgılg bitadı* ve *asıgılg kurug*; *tusu* kelimesinin ise *tusul-kutad-*, *tusulug asılg* kullanımları bulunmaktadır.

Asıg kelimesini Clauson “profit, advantage” (fayda, kâr) olarak anlamlandırmıştır (ED: 244b). Clauson’un kelimeyi *asıg* olarak okuması da dikkat çekmektedir. Nitekim eserde; *alku tınlaglarka asag tusu kılurlar* .. (MS.14.6a₆) “Bütün canlılara faydalı olurlar.”, *kim kamağ ödün adnaguka asag (tusu) kılıp kanmaz*.. (MS.1.9b₁₋₂) “Kim bütün zaman başkasına yararlı olup inanmaz.”, *mundada ulatı sansız tümen tınlıglarka köligesi öze asag tusu kılı yarlıkadı* .. (Maitr 5₃₄) “Bundan sonra sayısız yaratıklara gölgesi ile haşmetle hizmet etti.”, *alku asag tusu kılmaklıg (alpın) erdemin ukmuş kergerek* (Maitr 5₅₂) “Bütün hizmet etme kabiliyetini kavramak gerekir.” örneklerindeki gibi *asag* biçiminde de kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun, Maniheizm çevresi eserlerin ağız özelliklerinden kaynaklı olduğu düşünülebilir ve Maitrisimit metinlerinde *asag, tusu* ile birlikte yer almaktadır.

Asıg kelimesi, yine “faydalı” anlamında Türkische Turfan-Texte’te ve Manichaica’da da geçmektedir: *asıgılg bolgunug yolung közünmez* (TT I 61) “Faydalı olanın yolu gözükmmez.”⁴, *al atlag uzanmaklarıg taşkarıp addınlarka asıgılg isig işletingiz* (TT III 69) “Hile adı ile (hileyle) tembelleşenleri dışarı çıkarıp başkalarına faydalı iş yaptırın.”, *manga o[l] [ki]şi as(i)g bolgai*. (M I 34₂₁) “Bana o kişi faydalı olacak.”

Tusu “fayda, kazanç”

Tusu kelimesine, ilk olarak *Küli Çor* yazıtında *süke : tuso : bolayın : tedı* “Orduya yardım edeyim dedi.” (KÇ D: 23) cümlesinde *tuso bol-* şekliyle rastlanmaktadır. Clauson, *tusu* sözcüğünün aslında “profit, advantage” (fayda, kâr) anlamındaki *tus-* olabileceğini (ED: 554b) ve kelimenin hendiadyoin olarak *asıg* ile birlikte kullanıldığını belirtmektedir (ED: 555a). *asag tusu kılmakı antag erdi*. (MS.G.7a₁) “Faydalı olmak böyle idi.”, *mundada ulatı öküş türlüg ulug yarlıka(nçu)çı bilig küçinte sansız tümen tınlıglarka asag tusu kılı yarlıkadı*. (Maitr 4₉) “Bunlardan başka fevkalade büyük merhameti sayesinde sayısız yaratıklara haşmetle hizmet etti.” örneklerindeki gibi yine *tusu*’nun, *asag/asıg* ile birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Asıg’ın *asag* olarak kullanılmasından sonra, *tusu* kelimesinin *tuzu* olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Örneğin TT’de *ulug asıg tuzu kıltıngız* (TT III 100) “Büyük fayda sağladınız.”, *unamasar -gı⁵ tuzusu ne bar tegin inçe tep ötünti* (İTH 211) “Razı olmasan menfaati kârı ne var prens böyle deyip arz etti.” kullanımları mevcuttur.

3. ASIG TUSU İKİLEMESİNİN MAİTRİSİMİT’TEKİ TÜREVLERİ

Eserin her iki nüshasında da yedi çeşit türeviyle karşımıza çıkan ikileme, oluşturulduğu sözcükler bakımından;

1. İki kelimenin de ek almadığı,
2. *tusu* kelimesinin ek alıp, *asıg/asag* kelimesinin ek almadığı ve
3. Her iki kelimenin de ek aldığı şeklinde sınıflandırılabilir. Örnekler aşağıdaki gibidir.

İkileme ilk olarak *asag tusu kıltaçılar ara anada yigrek bultukmaz*.. (Maitr 58₃₃) “Hizmet edenler arasında anadan daha üstünü bulunmaz.” cümlesindeki *asag tusu* biçimiyle yalın halde ve “hizmet etmek” anlamında karşımıza çıkmaktadır.

İsmin yaklaşma hali olan +kA eki; *asag tusu+ka* biçimiyle kullanılmıştır: *tükel bilge tengri tengrisi burhantın ertingü ulug suvak (?) tayak asag tusuka tegintim*.. (MS.3.4a₂₂₋₂₃) “Tam bilgili tanrılar tanrısı Burhan’ın son derece büyük suvak destek hizmet ettim.”

Bu mu(n)tag türlüg sarasvati brhasvati ulatı tengridem bilgeler klp ödün sözlep alkınçsız asag tusulug edgüsin öp sakınp (Maitr 5₅₆) “Bunlar: Sarasvatî, Brhaspati ve diğer ilâhi hakîmler sayısız devirler boyunca söyleyip eksilmeyen hizmet etme iyiliğini düşünür, tasavvur ederler.” cümlesinde *tusu* kelimesi, bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı bildiren ve çoğunlukla sıfat yapan (OTG 53) +lug ekini alarak “hizmet etme, faydalı olma” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

Eski Türkçe’de yaklaşma hali eki olan +kA, ikilemenin her iki kelimesinde de kullanılmıştır: *korkınç köngül turgurup ulug asagka tusuka tegdi* (.) (MS.4.4a₂₁) “Korkunç gönül durdurup büyük fayda

⁴ TT I 113, TT III 123, TT VII 363, TT VIII K₉, TT X 99 bölümlerinde de ikilemenin kullanımı mevcuttur.

⁵ Burada yazar, -gı kısmının *asıgı* olması gerektiğini eserin notlar kısmında belirtmiştir (Orkun 1940: 70).

kıldı/hizmet etti.”, *mün yazukka ökünç köngil öritmiş kergek kim antag antag asıgka tusuka tegmek bolur.* (Maitr 69₄₁) “İşlediği günahlara pişman olması gerektir; ancak o zaman işte böyle nice nice faydalara ulaşabilir.”

Asaglag tusulug tınlıglarka bakşılarka ölürdęiler.(Maitr 81₄₅₋₄₆) “Faydalı yaratıkları, üstadları öldürenler.” cümlesinde *asag* kelimesi İİYE olan +lag ekini almıştır; fakat +lAg eki mekan adları türeten bir ektir.⁶ Bu nedenle kelimenin *asaglag* olarak kullanımı okunuş farklılıklarından kaynaklanmış olabilir. Burada ikilemenin diğer kullanımlarından da yola çıkarak *asaglig tusulug* olarak da okunabileceği söylenebilir.⁷

İkilemenin her iki kelimesi de en fazla iki ek almıştır. Nitekim (*öküş*) *tınlıglar(ka edgüligin) mengligin (asaglagın) tusulagin ke(ze) yoringlar.* (MS.1.2a₁₀) “Çok fazla canlılara iyiliğiyle₂, faydasıyla₂ yavaş yavaş yürürler.” örneğinde kelimeler diğer kullanımlarından farklı olarak vasıta hali olan +In ekini almıştır.

4. ASIG TUSU İKİLEMESİNİN DİĞER ESERLERDEKİ KULLANIMI

İkilemenin Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde de kullanımı mevcuttur ve anlamı değişmemiştir. Asig tusu *Maitrisimit* dışında en fazla *Altun Yaruk*’ta yine *fayda kılmak, faydalı olmak*, anlamlarında kullanılmıştır. *Kayu ödün tükel bilge (t(e)ngri) t(e)nrise burhan bu yirtinçü yir suvta toga b(e)lgüre y(a)rılıkap biş elig yıl tönı tınl(ı)glarka asıg tusu kılıp* (AY 3₈) “Herhangi (bir) zaman tam bilge tanrı tanrısı Burhan bu dünyada doğarak, doğmayı ve zuhur etmeyi buyurup kırk beş yıl bütün canlılara fayda kılıp...”

İkileme *Kuanşi im Puser*’da, *Insadi-Sûtra*’da ve *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*’nde yine canlılara fayda sağlamak anlamıyla kullanılmıştır: *bu puser munçulayu tang adınçig alp erdemın kamag tınlıglarka asıg tusu kılı kutgarur* (Kuan 150) “Bu Kuanşi im Puser, bütün canlı varlıklara, işte bu derece hayret verici, seçkin fedakârlık fazileti ile fayda sağlar,(onları) kurtarır.”, *bo mundag osuglug ulug törlüg asıg tusu bolgu körü bilü yarlıkap* (Insadi 475) “Bu şekilde büyük₂ faydalar sağladığını görüp₂ buyurarak.”, *yeti kün munta ining, bizinge nom nomlang, tapınalım udunalım, bizinge as(i)g tusu xıling, yetinç kün erd(e)ni alıp baring tep tedı.* (İTH 49₇) “Yedi gün burada kalınız, bize ahkâm vaaz edin, tapınalım hürmet edelim, bize fayda kazanç kılın, yedinci gün mücevher alıp varın deyip dedi.”

Eski Uygurca *Hsüen-Tsang Biyograafsi VI. Bölüm*’de ikileme fayda kılmak anlamında [*tört taluy ügüz içinteki imrerigme öz kötürdeçi tınl(ı)glarig alkunı asıg tusu kılmaklıg erkeçlenmekin birgerü y(a)rılıkap barçanı bir yanlıg inç menilig kılı y(a)rılıkamış ol.* (1995: 1097) “Dört nehir₂ içindeki çevrilmiş kendi götürülecek (olan) canlıları hepsi fayda kılmayı gençleşmenin tümü ile buyurup, hepsini bir hata rahat/sükûnet kutlu/memnun ederek hizmet etmiştir.” örneğindeki gibi kıl- fiiliyle birlikte kullanılmıştır.

Eski Türk Şiiri’nde bu ikileme, *ulug yarlıkancı köngül[üing öz]e oları barça sıgurup [ulug] a[sı]g tusu kıl[ıngız].* (ETŞ 48₂₀₃) “Büyük merhametli gönlünüz ile onların hepsini ihata edip, onlara büyük istifadeler sağladınız.”, *uzatı üzüksüz munı teg ulug asıg tusu kıl[ıngız]* (ETŞ 48₂₁₄) “Her zaman, durmadan, böylece onlara büyük istifadeler sağladınız.” örneklerindeki gibi yine Budizm çevresi eserlerindeki gibi istifade, yararlanma, fayda sağlama anlamlarında karşımıza çıkmaktadır.

İslami dönem etkisindeki eserlerde sadece *Kutadgu Bilig*’de karşılaştığımız *asıg tusu* eserde; *kalı kelse asıg tususı sanga, yime kelmese sen yası yok manga* (3258) “Eğer gelersen senin için yararlı olur; eğer gelmezsen de bana bir zarar gelmez.”, *munı edleyin men bu bolsun kişi, kişi bolmış asgın tusulgay tuşı* (1627) “Onu yetiştireyim, adam olsun; yetişen insan yararlı olur her zaman.” ifadeleriyle yer almaktadır.

Bu kullanımlarının dışında *asıg* ve *tusu* kelimelerinin bazı eserlerde ayrı ayrı kullanımı da bulunmaktadır.

⁶ Kışlag “kışla”, yaylag “yayla” gibi (OTG 52).

⁷ Nitekim ol olurda bu muntag türlüg ulug asaglg tusulug boltılar.. (MS.3.4a₁₄) ve dintarag aşın içgün tapınsar (udunsar) bu ikigüde kayusu ulug asaglg tusu(lug) bolur.. (MS.4.1a₁₉) örneklerinde asaglg kelimesinin aldığı ek tam olarak belirtilmemiştir. Bu hususta kelime asaglig olarak da ele alınabilir.

İlk olarak *Codex Comanicus*'ta *asıg* sözcüğü, *asıhga tey[i]ptür* (CC 66b/13), *asıkı bar* (66b/12b), *asıhlı* (66b/10), biçimleriyle “fayda, faydalı” anlamında geçer. Aynı zamanda eserde *asov* kelimesi “yardım, destek”; *asıv etiz-* “yardım etmek, desteklemek” anlamlarındadır. *Talaşman sözün inanırlar örtlik tamukka tüşerler yeknin tuzak[ı]na ilnirler anda ılap asov yoh neçe çağırırça eşitmeh yoh* (59a/11) “Kavgayla söze inanırlar, ateşli cehenneme düşerler, şeytanın tuzağına takılırlar, orada ılap yardım yok, ne kadar çağırırça çağırısın işitmek yok.”, *men sana asov etizer-men* (56a/15) “Ben sana yardım ederim.”

Irk Bitig'de bir tabilku yüz boltı. Yüz tabilku ming boltı. Ming tabilku tümen boltı tir. Ança bilingler: *Asığı bar; edgü ol* (32) “Bir hünnap yüz oldu. Yüz hünnap bin oldu. Bin hünnap on bin oldu, der. Öylece biliniz: yararı var, (bu fal) iyidir.” ifadesinde de *asıg* değişmemiş, *tusu* ile aynı anlamda fakat tek başına kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't Türk'te *asıg* “kâr, fayda, yarar” anlamlarındadır: *Utru turup yagdı anar kiş okı çıgılwa.r, aydım asıg kılgu emes sen takı yalwa.r* “Yüz yüze geldiğimizde ve üzerine sadaktan çıkan oklar yağdırdığımda ona, ‘şu anda senin yalakalığının ve yalvarmanın faydası da yoktur’ dedim.”(247/217). *Asıghıg* faydalı anlamında *asıghıg asıghıg iş:* faydalı iş (85/76) olarak kullanılırken, *tusu*'nun fayda dışında şifa vermek anlamı da bulunmaktadır: *ol ot mana tusu kıldı* “O ilaç bana yaradı.” (544/444). *Tusu*'nun çok nadir görülen fiil çekimi olan *tusuk-* (yaramak, fayda sağlamak) ise *bu ot mana tusuktı* “Bu ilaç bana yaradı.” (326/265) kullanımıyla DLT'de yer almaktadır.

Atebetü'l-Hakayık'ta *asıg* ve *asıghıg* gibi kullanımlarının yanında kelimenin olumsuz biçimi olan *asıgsız* bulunmaktadır:

*biligsizke hak söz tatıgsız erür
angar peng nasihat asıgsız erür
ne türlüg arıgsız arır yumakın
cahil yup arımsız erür* (110)

“Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir, (fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.”

XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri *Kitâbü'l Mühimmât'ta*, verilen tarifile hastanın iyileşeceği; *...yedi dirhem hıyârşenber katup vireler kerefüs suyu ve turp yapragı suyu yavlak assı ider.* (26a: 3) ifadesindeki *assı* ile karşılanmıştır. *Asıg* kelimesindeki g sesi düşmüş, s sesi türemiştir. Buna benzer bir örnek yine *Anonim Satır Altı Kuran Tercümesi*'nde görülür: *Dahı size ol davarlarda cok assılar vardur, dahı anlardan yirsiz.* (297a/7)⁸ cümlesindeki gibi *asıg*'ın *assı* biçimi de iyileştirmek anlamıyla ele alınmıştır.

İbni-Mühennâ Lûgati'nde *asıghıg*: faydalı, kazançlı; *ası itmek*: kazanmak, *tusu*: fayda, menfaat; *tusulmak*: faydalı olmak biçimleri bulunmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de ise *asıg* kelimesinde s sesinin türemesi ve ı sesinin u'ya dönüştüğü *assu* bulunmaktadır ve kelime cümle içerisinde menfaat ve fayda gibi yakın anlamlı kelimelerle birlikte yer almaktadır: *er edgülükni istedi erdin tarttı anı, tartıp çıkardı anı assu alındı andın, fayda aldı, menfa'at aldı annın birle bandı*” (ME 136₅); *anı bürüncük örttdi tişige assu alındurdu anga anıng birle, menfaat berdi* (ME 81₁). Bu kullanıma benzer bir durum, *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgât-it-Türkiyye* adlı eserde karşımıza çıkar. *Assu*'nun, *asu* (Eth.90b:1) biçimi yine “fayda, faydalı” anlamıyla eserde yer alır. Aynı zamanda kelimenin *aslamladı* (Eth.17b: 1) “faydalandı” şeklinde daha önce karşılaşılmayan fiil çekimi de mevcuttur.

Türkçe İlk Kur'an Tercümesi'nde bu ikilemenin her iki kelimesi de ayrı ayrı ve yine aynı anlamlarda geçmektedir. *Asıg et-, asıg kıl-, asıg kılmaz, asıg kılmadı* gibi çeşitli kullanımları vardır. Eserde özellikle *tusu* kelimesinin yine daha önce karşılaşılmayan, sonraki eserlerde de görülmeyen *tusu inçlen-* (faydalanmak, istifade etmek) şekli dikkat çekmektedir. *Zinâ kılmagauçılar, anı kim tusu inçlese siz anıng birle olardı bering* (4/24)

⁸ Aynı eserde *assı* kelimesinin; *assı eyle-, assı getir-, assı deg-, assı ol- ve assı it-* kullanımları da mevcuttur.

Bahşı Ögdisi'nde ise *asıg* kelimesi değişmemiş; *köñülin sakınıp özli [a]dınlıka asıg kıl[da]cı bahşını köñülüğe öge yükünürm[en]* (Bahşı 265: 18) "Kalbiyle düşünüp hem kendisine hem de başkasına yararlı olan Guru'nun düşüncesini överek saygıda bulunurum.", *k(a)lp alkıgıncı bahşı birle burhanka utlı ötünüp nomug ulap nom uguşındakılarka asıg kılalım* (Bahşı 270: 75) "Kalpa tamamlanıncaya değin Guru ile Buddha'ya şükredip, öğretiyi sürdürüp dharmadhātu içinde olanlara yararlı olalım." cümlelerindeki gibi yararlı olmak anlamında kullanılmıştır.

Ayrıca bu ikilemenin ilk kelimesi olan *asıg*, 1894'teki bir Arapça-Türkçe sözlük olan *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*'da *assug*, *azih*, *azik*, *asuc* şekilleri bulunmaktadır (Houtsma 49).

Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü'nde *asıg* sözcüğünün, *ası*, *asıg*, *asıg*, *asıq* ve *assı* kullanımları tespit edilmiştir (DS 342)⁹ ve sonraki dönem eserlerinde *asıg* veya *tusu* sözcüğünün kullanımına rastlanılmamıştır. Sadece 1999'da yayımlanmış olan Berlin Turfan Texte'de *asıgıg tusuluk* ikilemesi mevcuttur: *kamağun barça teginür yorıp asıgıg tusuğlug bolurlar* (BTT XX 70) "Hepsi birlikte yerine getirerek hareket edip canlılara faydalı olurlar."

5. SONUÇ

Bu çalışmada *asıg/asag* *tusu* ikilemesinin *Maitrisimit*'in Kumul ve Berlin nüshaları başta olmak üzere, Eski Türkçe eserlerdeki kullanımları örneklerle verilmeye çalışılmıştır. *Maitrisimit*'te bu ikilemenin *asag tusu*, *asıg tusu*, *asag tusuğlug*, *asaglagın tusuğlagın*, *asaglag tusuğlug*, *asagka tusuka*, ve *asıgka tusuka* şeklinde yedi çeşit kullanım biçimi tespit edilmiştir. *Maitrisimit* dışındaki eserlerde ise hem *asıg tusu* hem de ikilemeyi oluşturan sözcüklerin ayrı ayrı kullanımı mevcuttur. Sonuç olarak;

İkilemenin Budist çevresi eski Türkçe eserlerde sıklıkla kullanılırken, İslamiyet etkisindeki eserlerinden ise sadece *Kutadgu Bilig*'de kullanıldığı görülmüştür. Daha sonra ikilemeyi oluşturan kelimelerde *asıg* sözcüğünün; *asıh*, *assu*, *asu*, *asov*, *aslaml-*, *assug*, *azih* ve *asuc* biçimleri; *tusu* sözcüğünün ise *tuzu*, *tusul-*, *tusuk-*, *tusu inçlen-*, ve *tuso bol-* şekillerinde değişik kullanımları tespit edilmiştir.

Semantik açıdan *asıg tusu* ikilemesinin ifade anlamları *Maitrisimit*'te "yarar, kazanç, fayda sağlamak, hizmet etmek" şekillerindedir. Sonraki dönem eserlerinde de yine faydalı anlamına gelmekle birlikte *asıg* bir bitkinin hastalığa iyi gelmesi yani şifa vermesi, yardım etmek, desteklemek anlamlarında da kullanılmıştır. *Tusu* sözcüğü ise *tusu inçlen-* "faydalanmak, istifade etmek", *tuso bol-* "yardım etmek" olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla her iki sözcükte de semantik açıdan büyük bir değişiklik görülmemiştir.

İkileme metinlerde anlatıma canlılık katmış, *asıg* ve *tusu* biçiminde ayrı ayrı da olsa kullanımı sürmüştür ve taranan eserlerde *asıg* sözcüğü, *tusu*'ya göre daha sık kullanılmıştır. Son olarak *asıgıg tusuluk* ifadesi Berlin Turfan Texte'te görülmüştür. Türkiye Türkçesi'nde ise *asıg* kelimesi 1963 yılında Derleme Sözlüğünde geçmiş, daha sonra bu kelimeye rastlanılmamıştır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Arat, R.R. (1951). *Atebetü'l-Hakayık*. İstanbul: Ateş Basımevi. **(AH)**

-----, (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. **(ETŞ)**

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Comanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları. **(CC)**

Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bahşı Ögdisi (1998). (Yayıma haz. J.P. Luit, M. Ölmez). İstanbul: Simurg Yayıncılık. **(Bahşı)**

Bang, W. ve Gabain, A.V. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin. **(TT I)**

----- (1929). *Türkische Turfan-Texte III*. Berlin. **(TT III)**

⁹ *Ası* (III) [*asıg*, *asığ*, *asıq*, *assı* (II)]: fayda (Ank.), *asıg*: Harput-El., *asığ*, *asıq*: Akhisar, Beykoz-İst., *assı*: Amasya, Beykoz-İst., *asıq*: faiz (Mahmutköy-Bakırköy-İst.).

- Bektaş, D. (2014). Maitrisimit'te Kelime Yapımı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Caferoğlu, A. (2011). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. **(ED)**
- Çağatay, S. (1942). Uygurcada Hendiadyoinlar. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi-Ayırbaşım, Cumhuriyet Matbaası, sayı: 1, İstanbul.
- Demirci, Ü.Ö. (2014). Eski Uygurca Dört Çatik. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ercilasun, A.B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânü Lugâti't Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(DLT)**
- Ergin, M. (2013). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lügât-it-Türkiyye (1945). (çev. Besim Atalay). İstanbul: Bürhaneddin Basımevi. **(Eth.)**
- Gabain, A.V. (1995). Eski Türkçenin Grameri. (M. Akalın, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(OTG)**
- Hatiboğlu, V. (1981). Türk Dilinde İkileme. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Houtsma, M.TH. (1894). Ein Türkisch-Arabisches Glossar. Leiden: E.J.Brill
- Kaya, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(AY)**
- Le Coq, A.V. (1912). Türkische Manichaica aus Chotscho I. Berlin. **(M I)**
- Müller, F.W.K. (1922). Uigurica III Uigurische Avadâna-Bruchstücke. Berlin. **(U III)**
- Orkun, H.N. (1940). Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası. İstanbul: Alâeddin Kiral Basımevi. **(İTH)**
- Ölmez, M. (1995). Eski Uygurca Hsüen-Tsang Biyograafsi VI. Bölüm (Leningrad), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- (2015). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ölmez, Z. K. (1997). Kutadgu Bilig'de İkilemeler. Türk Dilleri Araştırmaları, 7, 19-40.
- Özçelik, S. (2001). XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri Kitâbü'l Mühimmât. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Ruben, W. (2000). Eski Metinlere Göre Budizm (hz.: L. Bozkurt). İstanbul: Okyanus Yayıncılık.
- Shimin, G. (2009). Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version). Pekin: Central University for Nationalities Press. **(MS)**
- Tekin, Ş. (1961). Kitaplar Arasında-Maitrisimit. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C XI, 143-144.
- (1976). Maitrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları. **(Maitr)**
- (1960). Uygurca Metinler I: Kuansı im Puser (Ses İşiten İlah). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. **(Kuan)**
- Telli, B. (2017). Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ağızlarında Geçen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Yıl 3(6), 133-149.
- Tezcan, S. (1974). Das Uigurische Insadi-Sûtra. Berlin: Akademie Verlag. **(İnsadi)**
- Toker, M. (2012). Anonim Satır Altı Kuran Tercümesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü (1963). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. **(DS)**
- Yüce, N. (1988). Mukaddimetü'l-Edeb. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **(ME)**

Zieme, P. (1999). Vimalakirtinirdesasutra, Edition Alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Berlin-Brandenburgische Akademienvorhaben Turfanforschung Berlin. (Berliner Tufan Texte 20) **(BTT XX)**